

ЗОРАН М. АВРАМОВИЋ*
Завод за унапређивање образовања и васпитања
Београд

ЗНАЧЕЊСКИ СЛОЈЕВИ РОМАНА *КОРЕНИ*

У тумачењу основних значења Ћосићевог романа *Корени* издвајају се четири друштвено-историјска и антрополошка значењска слоја романа: сукоб традиционалног и модерног начина живота, сукоб оца и синова, борба за уређење државе, односи мушкарца и жене, односно потреба за децом. Други део рада садржи критички осврт на ауторско и књижевнокритичарско разумевање појаве и значења романа *Корени*. Указује се и на социолошку значајност романа као слике српског друштва у другој половини XIX века, посредовано установом породице. Роман је и допринос антрополошким проучавањима српског човека.

Кључне речи: Добрица Ћосић, Корени, породица, Србија, традиционално, модерно, мушкарац, жена.

Роман *Корени* је тематизовао *грушћивену слику* Србије у време Милана Обреновића посредством породице Катић. „Свака глава је обавијена око једног крупног догађаја у породици Катић, прва – раскид оца са Вукашином, друга – Аћимова побуна, трећа – рођење наследника, четврта – помор” (Михаиловић Михиз 1971).

Породица се у социолошким теоријама разумева као ћелија друштва. Она је слика друштва и кључни односи и вредности се преламају кроз породицу. Деца и родитељи, бабе и деде, тетке, ујне, стричеви уоквирују сродничке и крвне односе. С једне стране, породица је први социјализацијски оквир развоја личности, а с друге, обезбеђује психолошко, социјално и културно повезивање њених чланова.

Историја српске породице историја је оне задруге која је била карактеристична за Јужне Словене. Породична задруга је била заједница која је обухватала више нараштаја и у њој је владао патријархални обзир – поштовање ауторитета најстаријег.

* zoran.a@sezampro.rs

Какви су били односи у породици Катић?

Она се формира ниоткуда у првој половини XIX века. Лука Дошљак је остављен поред Мораве у врбаку и не зна се ко су му отац и мајка. „Да није преровска баба изгубила свињу, не би по киши луњала по врбаку. Тако га је нашла. Сат доцније он би скапао на киши” (Ђосић 2015: 322). Дакле, Лука Дошљак је метафора српског доласка на ову земљу – дошли су из таме прохујалих векова.

Његов син Аћим Катић ствара своју породицу и рађају му се два сина. Политички је активан и смисао живота тражи у социјалним циљевима. Радикал је у време Милана Обреновића. Буни се против власти, а то је у складу са приповедачевом напоменом: „Србију је Бог одредио да се буну” (Ђосић 2015: 153). А буна је борба за слободу и правду. На једном месту у свађи са властима он ће рећи: „Бранимо своја уставна права и слободе.”

Аћим Катић хоће да буде бог Отац. Сујетни Аћим. „Аћим Катић је централна фигура Корена. Он је узорни представник српског сељаштва у његовом радикалском политичком раздобљу у коме се рађа модерна Србија” (Ђосић 2015: 355).

Та врста ауторитарности наилази на отпор код синова. Један син, Вукашин, образује се и одлази у Београд, па у Париз. Он је припадник оне Србије која се „европеизује”. Европа и Србија. Кад отац испраћа Вукашина у Париз, каже му: „Тамо Европи покажи ко је Србин” (Ђосић 2015: 72). Он је носилац европске свести, либералног грађанства, који долази у политички сукоб са оцем. „Живот у Србији, старо гробље.” Определеује се за странку очевог политичког противника.

Ни према другом сину Ђорђу, који је остао на имању да чува кућу и земљу, није нежан. Речник оца Аћима са Ђорђем је груб и суров (Ђосић 2015: 112–113). Живот је Ђорђе посветио стицању дуката. Та похлепа га одваја од братске љубави. Ђорђе поводом давања дуката Вукашину говори у себи: „Повероваће брату изелици” (Ђосић 2015: 86).

Ђорђе је ожењен (не својом вољом) Симком, с којом нема децу. Жели наследника. Његов однос према Симки је такође груб, насилан, без поштовања. Она пати највише због тога што не може да му роди сина.

Одлучује да га роди с Томом Дачићем, њиховим слугом. Адам се рађа, Аћим и Ђорђе Катић га признају за свог наследника. Али, сцена на Симкиној самртничкој постељи је уметнички и социјално-значањски узбудљива.

Ђорђе: „Каж ми сад, пред Бога ћеш, цркву ћу да ти подигнем, чији је?”

Она га погледа издалека, закрвављено.

„Твој” – рече тихо.

„Закуни ми се.”

„У шта? У Бога или у њега? Твој је. Кунем се!” – шапну она последњом снагом (Ћосић 2015: 320).

Симка се куне јер ваљда није грех са другим родити дете које муж жели више од свега. Тај притисак наследника је толико јак да она у том свом прељубничком зачећу и рађању не види разлог да се не закуне.

Каква је ово друштвена слика Србије? Сви слојеви друштвених значења романа преламају се кроз породицу, она је *метафора српског друштва* тог времена. Да ли је потпуна?

Један ток тумачења ове метафоре је негативан. Ћосић је „открио и уметнички васкрснуо једну у литератури непознату Србију, мрачну, несрећну и тајанствену, изнутра рањену и растрзану, окренуту новом добу и новој европској култури а оптерећену тешким историјским наслеђем и горким животним искуством” (Радуловић 2007: 64).

Ауторитарност одликује породичне односе. Нема љубавне нежности у роману, само дужности и традиционална улога мужа и жене (један морал за жену, други за мужа). Насиље у породици је увод за насиље у друштву. Тај облик живота породице је распрострањен у свим временима и друштвима. Испољава се према деци, али и између супружника.

Живот породице се рачва на политичку борбу, на стицање материјалног богатства, на опстанак, рађање деце. У том погледу Србија се не разликује од других нација. Карактеристични за Србе свакако су страст за политичким деловањем и култ мушког детета.

Да ли је овим романом Ћосић „открио душу Србије”? Појам душе није подесан за анализу. Појединачна душа је преплет свесног и несвесног, рационалног и ирационалног, а тек колективна душа!

Борислав Михаиловић Михиз у тексту *Корени Добрице Ћосића* тврди да овим романом сазнајемо душу Србије: „Ћосићева Србија је казан који ври и бунца и коље и стиче и послује” (Михаиловић Михиз 1971). Душа се схвата као скуп јаких осећања: „Роман”, наставља Михиз, „крупних страсти и јаких пожуда [...] емотивна историја стварања једног друштва и његовог раста.” С друге стране, иако је то роман о страстима, то је и роман у коме се његови јунаци боре да буду, да јесу. Основна мисао писца, вели Михиз, јесте да се Аћим, Вукашин, Ђорђе продуже у постојању: „Сви желе да трају, да буду, да се продуже.”

Истраживачи српске етнопсихолошке структуре (Џвијић, Дворниковић, Џацић, Јеротић) открили су две стране српске душе – херојску и рајинску. Прва страна обухвата бунцијство, тежњу за правдом, ауторитарност, интересовање за политику, строгост према деци. Рајинска пак обухвата удвориштво, вероломност, лицемерност.

У роману имамо патријархалног човека (антрополошка димензија романа), ауторитарног, али нема и рајинског менталитета. У том смислу, немамо слику праве „српске душе”. Да ли је душа концентрисана само у емоцијама? Да ли и однос рационално–ирационално такође припада појму душе?

Најпре једна дигресија. Роман Боре Станковића *Нечистија крв* друкчије обликује српску душу. Србија с почетка XX века је аграрана и на путу модерности. Породични односи су уређени на патријархално-ауторитарни начин. Софка је лепа, али је средство очеве трговине и жртва насиља свог мужа. Она живи као у логору. Међутим, мушки ликови су у неком бекству од куће. Њен отац ефенди Мита је „повучен у себе”, у „вечитој одвојености, усамљености од свих”. На свадби у општем весељу он мисли у себи „како би све то оставио, бацио... отишао далеко, далеко, далеко”. И свекар, газда Марко, после пијанчења на свадби седла коња и одлази у Турску, где гине. Због чега је одјахао после другог дана свадбе? Не зна се? И његов син Томча, Софкин муж, одлази у хан и повремено се враћа у село. У Станковићевом роману српска мушка душа је у неком одласку, бежању, усамљености. Страст одласка и враћања. Нема страсти да се продужи.

Четири слоја социјалних значења откривамо у *Коренима*: 1) борба за државни и национални опстанак у другој половини XIX века, 2) политички сукоби оца и сина, 3) сукоб старог и новог, 4) однос мушкарца и жене.

Социјални простор *Корена* је село. Катићи живе у Прерову, селу у Србији. Обреновићевска Србија (друга половина XIX века) јесте „хајдучка Србија”. Историјски посматрано, култура села претходи граду и суштински је другачија. Подсетимо на Шпенглерову мисао о селу и граду. Сељак се укоренењује у тлу, земљи. Он осећа и доживљава земљу (слика тла формира сељакову душу). Сељачка кућа је симбол везане настањености. Човек села тешко мења став према животу. Историја света је историја градских људи (политичка, привредна, културна историја одвајања од тла). Град и село се разликују, не обимом, већ постојањем душе. „Човек села и човек града су два различита бића” (Шпенглер 1989: 102–103). Дух је специфичан облик града: „Оно што је сељаку кућа, човеку је град” (Исто, 101–103).

Јаловост цивилизованог човека је у занемаривању породице. Сељак бира мајку своје деце, цивилизован грађанин бира „животну другарицу”. Сељачка жена је мати. Ибзеновски брак је „виша духовна заједница”, тврди Шпенглер.

Село и град су два облика организовања друштвеног живота у простору. Они се разликују по начину производње, становању, свакодневной

комуникацији, образовању, културној свести. Тако, село је ближе природи, традицији, колективним формама свести. Град се препознаје по већој густини становништва, по уређењу простора, по концентрацији моћи, богатства и културе. С индустријском епохом долази до превласти града над селом. Град постаје архитектонска и урбана целина, привредни, културни и политички центар. Све важније одлуке доносе се у граду.

Село у Ћосићевим *Коренима* има неке Шпенглеровске одлике. Катићи су везани за земљу, за породицу, за децу наследнике, али један син ипак одлази у град. Вукашин је симбол града који се ствара. То је најава урбане Србије.

Корени су у знаку *сукоба*. На цивилизацијском плану одвија се борба између традиционалног начина живота, наслеђених вредности и модернизације коју симболизује понашање сина Вукашина. Значење традиционалног живота су укореењеност у тло, земљу, кућу, имање, једном речју – село, као и култ рађања деце, и то мушког детета. Вукашиново образовање, живот у Београду, одлазак у Париз, политичко осамостаљивање, односно напуштање очевог политичког опредељења знак је модернизације Србије.

Други значењски слој је *борба за уређење државе*. Српски сељаци су створили државу „из гуњка и опанка”, да се подсетимо речи Николе Пашића. Јован Цвијић тврди да код Срба постоје социјабилна осећања, а то је последица „једноставног друштвеног састава”, а због уграђеног духа једнакости било је тешко утврдити редовну власт. Политичке способности Срба су испољене у стварању независне државе, њеног одржавања и увећавања.

У *Коренима* је политички сукоб с властима центриран око слободе и правичности. Буне се хране овим вредностима. У тим сукобима препознаје се оно што је Слободан Јовановић запазио – да српска свест о јунаштву „не пита шта јесте, а шта није могућно”, она носи у себи бунтовништво, пркос, несавитљивост. Део тог менталитета је „плаховитост, брзо падање у јарост пред тешкоћама”. Српска душа је пуна неке природне динамике, „енергије и амбиције”, наш народ се слабо самосавлађује, склон је хаотичности а не организованости: има у њему неког „индивидуалног динамизма” (Јовановић 1990).

Трећи значењски слој је *сукоб оца са синовима*. Слика оца је типична за патријархалног и ауторитарног човека. Он је у стању да прекине односе са сином уколико га не послуша у избору и ставовима. Аћим Катић се одрекао сина Вукашина због политичког разлаза, а Ћорђе трпи грубе речи прекора и грдње.

Четврти значењски слој је *однос мушкарца и жене*. Он је рељефно описан посредством односа сина Ђорђа и његове жене Симке. У *Коренима* нема женских ликова осим Симке. А она је доведена Ђорђу, послушна и потчињена. Трпи грубости и насиље. Ђорђе тргујући одлази у градове и тамо користи лаке жене. Господари имањем и дукатима. Али проблем је што немају деце. Није проблем њен матерински мотив. Ђорђе је јаловак. А ту се догађа нешто противно патријархалној култури односа муж–жена. Намерна да удовољи жељи мужа да добије наследника, она улази у везу са слугом Толом и рађа сина Адама. Тај чин ове јунакиње романа казује више ствари. Огроман је култ мушког детета у српској културној традицији. Село опстаје на мушкој деци. Имање је оно што се предаје наследницима. Друго, наследник је разлог да се прекрши брачна верност. У таквим строгим патријархалним оковима учинити прељубу, али из жеље да се роди наследник, може се тумачити и као искорак из традиционалне норме односа муж–жена. Није у питању нагонска потреба, већ вредност рађања онога ко ће наследити име, имање, кућу.

Српска антропологија је противречна. Аћим Катић се бори за слободу и правду у држави, а у породици је суров и насилан према деци. Хоће да се укорени, а „сви беже одавде где јесу”, каже старац Никола. А у „Поговору” писац тврди да „Ђорђе заједно са Симком служи животу и бори се против смрти и искорењивања” (Ђосић 2015). Катићи живе за наследнике да буду, да постоје и да се продуже.

Тумачења аутора и критичара

О *Коренима* можемо да расправљамо из два угла. Добрица Ђосић је написао своје тумачење сопственог романа и то може да се (не) прихвати са становишта слободе читања, односно друкчијег разумевања. Други угао је читање које је фокусирано на социолошко значење романа.

Ђосићево тумачење *Корена* може да се тумачи као једно од тумачења и то никако не значи да има предност у односу на друга. У разговору са Миодрагом Булатовићем (1954), Ђосић тврди да *Корени* нису социолошки, ни историјски роман, већ психолошка драма: „Отишао сам у XIX век да нађем корен нашим страстима, клонућима и немирима”. У разговору са Грозданом Олујић (1958) истиче потребу човека да, посредством деце продужи себе: „Шта могу када ме узбуђује човекова страст да траје и надживи своју смрт, да се продужи и против богова, морала и свих немоћи” (Поповић 2005).

У предговору за *Личну историју једној доба* (2009), Ђосић се осврће на свој књижевни рад и тврди да се није одвајао од „националне и друштвене реалности и људске природе [...] од интегралне историје

антрополошких особености мога етноса, културе, традиције, природног окружења, географије људског битисања”. То је идејна основа романа *Корени* и додаје: „Тако сам се неспокојан јавно и тајно, из нове, победничке револуционарне стварности вратио у српску прошлост да потражим неке људске, антрополошке и онтолошке корене мом нараштају” (Ђосић 2009: XI–XII).

Ова почетна самотумачења се крећу између психолошких и друштвених димензија романа. Међутим, страст има и друштвени облик. Ова емоција се друштвено испољава. Борба за потомство је део друштвене културе. То да се траје и да се продужи живот посредством деце је друштвена вредност. Антрополошки и онтолошки корени нације су друштвено условљени. Нема човека изван друштва, нације, културе. И то Ђосић 2009. године, у поступку самотумачења, јасно исказује.

Овај роман има одређени историјски контекст. Роман *Корени* (објављен први пут 1954) ослоњен је на историју Србије у другој половини XIX века. Каква је сазнајна веза између његовог књижевног значења и друштвеноисторијске стварности?

Појавио се у време ригидног комунистичког система власти у Југославији и Србији. Писац је био део те власти. У тој чињеници откривамо две сазнајно значајне ствари. Прва се тиче политичког рада Добрице Ђосића на изградњи новог бескласног, интернационалног друштва и уметничког окретања националној прошлости. Друга запитаност обухвата релацију између *Корена* и владајуће идеологије. Да ли је роман *Корени* био „снажан духовни изазов и начин отпора владајућој идеологији [комунизма – З. А.]”, како тврди Милан Радуловић у студији о роману Добрице Ђосића?

Сличан став заступа и аутор 60 година после објављивања свог романа. „*Корене* је писао револуционар који је увиђао да му се идеали не остварују, па је узроке за неуспехе социјалистичке идеологије потражио и у прошлости српског друштва, у антрополошко-онтолошкој структури човека нашег тла” (Ђосић 2015: 346). И то није све. Овај роман Добрица Ђосић је писао као критику комунистичког поретка, али и као напуштање књижевне традиције. „С *Коренима* сам желео да извршим радикалан раскид с домаћом књижевном традицијом и владајућом партијско-комунистичком идеологијом” (Ђосић 2015: 347).

На питање о истовременом учешћу у комунистичкој власти и писању националног романа може се одговорити тако што писац својим талентом успева да измакне из свог идеолошко-политичког уверења и обезбеди аутономију за уметнички израз. Ђосић је успео у томе. И други писци, као Милош Црњански, одолели су политизацији својих романа (Аврамовић 2007).

За тврдњу о идеолошкој употреби *Корена* немамо уверљиве аргументе. На првом месту, таква тврдња подразумева идеолошку функционализацију романа. Књижевни текст није идеолошки и политички спис. Друго, изазов и отпор владајућој идеологији припадају значењској рецепцији. Можемо да нагађамо да ли читање овог романа побуђује на отпор према владајућој идеологији комунизма. Претпоставка да је писац имао намеру да стваралачки опонира комунистичкој власти није одржива не само због тога што је писац био део те власти већ и због повезивања два суштински различита друштвена и историјска раздобља српске историје.

Каква је слика српског друштва у роману *Корени*? Да ли читајући *Корене* сазнајемо Србију у социјалистичком раздобљу или је то књижевноуметничко обликовање српског човека из друге половине XIX века?

На овакво питање упућује књижевни критичар и теоретичар својим тумачењем књижевног стваралаштва Добрице Ћосића. Према његовом суду, романијерске теме нашег писца засноване су на конкретној историјској грађи, а уметнички ликови „подржавају” стварну или могућу судбину неког реалног или замишљеног човека (Радуловић 2007).

Све поменуте разлике у читању *Корена* тичу се идеолошке свести и књижевноуметничких вредности. Најпре, књижевно дело и политичка идеологија су два различита ентитета. Естетско обликовање друштвених тема не може да се доведе у везу са прагматском идеологијом. Друго, романијерску књигу чита мали круг људи, а политичка идеологија задире у животе свих грађана. Треће, реч је о два друштва – југословенском и српском. Антропологија српског човека не може се довести у везу са неуспесима социјалистичког човека у СФРЈ. Најзад, да ли су породични односи Катића толико типични да представљају слику у малом српском друштву?

Социолошки значењски слој романа је сазнајно релевантан, али није без неких ограничења. У другим романима који тематизују тај период српске историје слика српског друштва (породице) није истоветна. Рецепција романијерских значења је различита и неједнаке сазнајне утицајности.

Нешто што су истраживачи српског менталитета уочили може се препознати у ликовима романа *Корени*. Добре и рђаве стране су на повећој удаљености. Опречне вредности друштвених односа и индивидуалне вредности потичу и из исте менталитетске основе, из етнопсихолошког бића, али са различитим последицама. „Све оно што је рушилачко и анархистичко у српском карактеру показало се у дивљој политичкој борби, у морској злоби и зависти, у оној свирепој мржњи горих на боље [...] све своје мане као и своје врлине, Срби су пренели и у своју државу, у своје друштво и у своју књижевност” (Скерлић 1910).

Сваки народ има позитивне и негативне особине, али се оне испољавају различито у зависности од друштвених, политичких, економских и међународних околности. Уочено је да су Срби поносан, слободољубив, независан народ, способан за велики полет и прегнућа у неким посебним ситуацијама. Али није нетачно и опажање јаке индивидуалности у српском менталитету, која може да буде разорна и на штету осећања заједнице, ситно самољубље, сујета, инат, пркос.

Нешто од тих особина откривамо и код књижевних јунака *Корена*. У том смислу, антрополошка страна овог романа је допуна теоријских истраживања антрополошког бића српског народа (Аврамовић 2017). *Корени* нису значењски повезани са временом социјализма и његовом идеологијом. Овај роман припада оној струји српске књижевности која уметнички обликује национално, социјално и психолошко биће српског народа (од реалиста, Милоша Црњанског до Драгослава Михаиловића, Антонија Исаковића и др.). Роман, на посредан начин, доприноси нашем разумевању српског друштва и човека у другој половини XIX века.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић, Зоран. *Политика и књижевности у делу Милоша Црњанског*. Нови Сад: Академска књига, 2007. Шт.
- Аврамовић, Зоран. *Социолошко читање романа*. Београд: Euro Book, 2017. Шт.
- Јовановић, Слободан. *Један прилог за проучавање српског националног карактера*. Београд: БИГЗ, 1990. Шт.
- Михаиловић Михиз, Борисав. „Корени Добрице Ћосића”. *Књижевни разговори*. Београд: Српска књижевна задруга, 1971. Шт.
- Радуловић, Милан. *Роман Добрице Ћосића*. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2007. Шт.
- Скерлић, Јован. „Србија, њена култура и њена књижевност”. *Писци и књије III*. Београд: Завод за уџбенике, 1910. Шт.
- Поповић, Радован (прир.). *Разговори и живопис Добрице Ћосића*. Београд: Филип Вишњић, 2005. Шт.
- Ћосић, Добрица. *Корени*. Београд: Лагуна, 2015. Шт.
- Ћосић, Ана (прир.). *Лична историја једног доба 1951–1968*. Београд: Службени гласник, 2009. Шт.
- Шпенглер, Освалд. *Пројаси зајага*. Београд: Књижевне новине, 1989. Шт.

Zoran M. Avramović

THE LAYERS OF MEANING OF THE NOVEL *ROOTS*

Summary

In the interpretation of the fundamental meanings of Ćosić's novel *Roots*, four sociohistorical and anthropological layers of meaning can be singled out: the clash between the traditional and modern ways of life, the conflict between the father and the sons, the struggle for state organisation, relationships between men and women, i.e. the need for children. The second part of the paper brings a critical review of the authorial and critical understanding of the appearance and importance of the novel *Roots*. It also points to the sociological importance of the novel as a panorama of Serbian society in the second half of the 19th century, mediated by the institution of the family. The novel is also a contribution to the anthropological studies of the Serbian man.